

Olsztyn, 25 października 2017 r.

*Dr hab. Renata Marks-Bielska, prof. UWM
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Nauk Ekonomicznych
Katedra Polityki Gospodarczej i Regionalnej*

Recenzja

rozprawy doktorskiej mgr Jolanty Pochopień

**pt. *Oddziaływanie przekształceń własnościowych na efektywność ekonomiczną
w rolnictwie na przykładzie województwa wielkopolskiego***

**wykonanej pod kierunkiem naukowym dra hab. Stanisława Bagińskiego, prof. SGGW
w Katedrze Ekonomiki i Organizacji Przedsiębiorstw SGGW w Warszawie**

1. Znaczenie podjętej problematyki badawczej

Przedłożona do recenzji praca doktorska mgr Jolanty Pochopień stanowi teoretyczno-empiryczne studium złożonych zagadnień dotyczących przemian w gospodarstwach rolnych na skutek zachodzących przekształceń własnościowych. Literatura naukowa dotycząca przekształceń własnościowych w rolnictwie i skutków społeczno-ekonomicznych tego procesu jest już dość bogata. Nie oznacza to jednak, że problematykę tę wystarczająco rozpoznano i przeanalizowano.

Efektywność jest pojęciem, którego znaczenie wynika często z analizy lub dodatkowego komentarza. Szczegółowy sens tego pojęcia wiąże się z charakterem ocenianej działalności, podmiotem oceniającym, celami analizy. Praktyczna ocena efektywności opiera się na wielu sformułowanych wprost lub pośrednio założeniach wstępnych. Efektywność ekonomiczna to podstawowa kategoria oceny gospodarowania. W kontekście zmian systemu ekonomicznego, transformacji polskiego rolnictwa, wynikającej m.in. z konieczności dostosowania funkcjonowania gospodarstw (przedsiębiorstw) rolnych do reguł gospodarki

rynkowej, możliwości osiągnięcia jak najwyższej efektywności w celu skutecznego konkurowania m.in. na rynku europejskim, wybór tematu uznaję za trafny.

Rozprawa doktorska mgr Jolanty Pochopień wnosi oryginalny wkład naukowy do teorii rozwoju rolnictwa, teorii transformacji postsocjalistycznej, w której przekształcenia w rolnictwie odegrały ważną rolę i teorii rynków, będącej kluczowym elementem ogólnej teorii ekonomii.

1. Ocena metodycznych, merytorycznych i formalnych aspektów pracy

Rozprawa składa się z 249 stron, z czego 213 stron to tekst podstawowy, 17 i pół bibliografia ze spisem wykorzystanych aktów prawnych, 1 stron – spis rysunków, ok. 3 stron – spis tabel, ponad 2 strony spis załączników, 12 stron – Aneks, w którym zawarto załączniki w postaci tabelarycznej (26 tabel). Strony, na których znajdują się tabele umieszczone poziomo w aneksie nie zostały ponumerowane.

W pracy wykorzystano 258 pozycji literatury przedmiotu (z czego niecałe 9% stanowiły krajowe i zagraniczne publikacje w jęz. angielskim). Wykorzystana przez Doktorantkę literatura przedmiotu jest bogata, a jej dobór świadczy o umiejętności Autorki poszukiwania i pozyskiwania źródeł informacji związanych z przedmiotem badań. Dobór literatury jest kwestią subiektywną i wynika z ukierunkowania pracy, ale warto byłoby szerzej wykorzystać dorobek zagranicznych badaczy w tym zakresie, a także literaturę krajową z ostatnich dwóch lat.

Dysertacja została przygotowana, w zasadzie, zgodnie z kryteriami przyjętymi dla tego typu opracowań biorąc pod uwagę jej układ i konstrukcję. Struktura opracowania zawiera w spisie: zagadnienia wstępne z założeniami metodycznymi potraktowane jako pierwszy rozdział, sześć kolejnych rozdziałów (łącznie siedem), podsumowanie, spis bibliografii, spis rysunków, spis tabel, spis załączników i aneks.

W pracach doktorskich jestem zwolenniczką nienumerowanego *wstępu* zamiast *zagadnień wstępnych*. Propozycję Doktorantki można by było zaakceptować, gdyby nie fakt, że przy lekturze tej części dostrzeżono wiele różnego rodzaju uchybień, obniżających spójność wyводу (np. na s. 9 – *okres czasu*, niejasne stwierdzenia - s. 10: *Rolnictwo w Polsce wykazuje znaczne zróżnicowanie regionalne zarówno pod względem struktury agrarnej, jak i rozwoju gospodarczego*).

Na s. 11 i na s. 13 powtórzono identyczny fragment tekstu: *Województwo Wielkopolskie wyraźnie dominuje pod względem liczby rolniczych spółdzielni produkcyjnych w kraju. Łączna liczba RSP funkcjonujących w latach 2009-2011 stanowiła 21% łącznej liczby tej grupy spółdzielni w Polsce, na s. 11 powołując się na dane Krajowego Związku Rewizyjnego Rolniczych Spółdzielni Produkcyjnych, a na s. 13 nie wskazując źródła informacji.*

Na s. 9 i 10 Doktorantka starała się wskazać kto z ekonomistów zajmował się wcześniej problematyką efektywności przedsiębiorstw rolniczych. Wymieniła trafnie kilka nazwisk, ale nie powołała się na konkretne pozycje literatury przedmiotu, co byłoby w tym miejscu wskazane.

Niedosyt budzi brak zdefiniowania *przekształceń własnościowych w rolnictwie* i traktowania ich szerzej niż prywatyzacji. Trudno wywnioskować, czy Autorka będzie analizowała przekształcenia własnościowe jako zespół następujących po sobie, celowych, świadomych i zorganizowanych działań, w efekcie których następuje przeniesienie praw własności do danego dobra materialnego lub niematerialnego z sektora publicznego do prywatnego lub odwrotnie. Nie przeprowadzono też linii demarkacyjnej pomiędzy dwoma głównymi sektorami własności (publicznym i prywatnym), co byłoby wskazane, a można to uczynić np. za Głównym Urzędem Statystycznym. Niepotrzebne zaś wydaje się definiowanie na s. 10 produktu krajowego brutto.

Założeniom metodycznym badań Autorka poświęciła dwa podrozdziały pierwszego rozdziału zatytułowanego *Zagadnienia wstępne*. Pierwszy podrozdział (1.1) pt. *Cel badań i hipotezy badawcze*. Drugi (1.2.) *Metodyka badań* podzielono na 3 podrozdziały: 1.2.1. *Metody doboru obiektów do badań*, 1.2.2. *Metody gromadzenia materiału badawczego*, 1.2.3. *Metody opracowywania i prezentacji materiału badawczego*.

Doktorantka sformułowała cel główny badań jako *ustalenie poziomu i ocena efektywności ekonomicznej podmiotów w rolnictwie oraz określenie kluczowych czynników mających wpływ na poziom efektywności ekonomicznej*. Do realizacji celu głównego posłużyła realizacja pięciu celów szczegółowych:

- 1) Rozpoznanie skutków przekształceń własnościowych.
- 2) Ustalenie produktywności poszczególnych czynników produkcji rolniczej.
- 3) Zdiagnozowanie zmian w wynikach produkcyjnych i ekonomicznych podmiotów w rolnictwie.
- 4) Ustalenie poziomu efektywności ekonomicznej podmiotów w rolnictwie.

- 5) Ustalenie kluczowych czynników oddziałujących na zróżnicowanie efektywności ekonomicznej podmiotów w rolnictwie.

Główny cel sformułowano poprawnie, chociaż określenie *podmioty w rolnictwie*, proponowałabym zamienić na - *przedsiębiorstwa rolne*. Wątpliwości budzi sformułowanie pierwszego celu szczegółowego: *Rozpoznanie skutków przekształceń własnościowych*. Wydaje się, że skutki przekształceń własnościowych (w domyśle w polskim rolnictwie) zostały szeroko opisane zarówno w krajowej, jak i zagranicznej literaturze przedmiotu. Autorka chyba jednak wyszła z założenia, że wiedza nie jest pełna i coś nowego uda się Jej wnieść do literatury przedmiotu w tym zakresie.

Uwzględniając cel główny i cele szczegółowe badań Doktorantka postawiła trzy hipotezy badawcze:

- 1) Forma organizacyjno-prawna powoduje zróżnicowanie efektywności gospodarowania podmiotów rolnych.
- 2) Największa skłonność do inwestowania występuje w sp. z o.o.
- 3) Przekształcenia własnościowe w rolnictwie nie przyczyniły się do poprawy struktury obszarowej istniejących gospodarstw indywidualnych w województwie wielkopolskim.

Tak sformułowane hipotezy badawcze w zestawieniu z jednostki gospodarczymi, w których przeprowadzono badania empiryczne nie są jednoznaczne, a tym samym dość trudno weryfikowalne, na co wskazują również konstatacje Autorki w *Podsumowaniu* – na s. 211 – *hipoteza pierwsza [...] została potwierdzona tylko częściowo*, na s. 211 – *hipoteza druga [...] została potwierdzona tylko częściowo*. Nie do końca przekonuje mnie też argumentacja Doktorantki (s. 106 i 107 oraz 211 w *Podsumowaniu*), że *hipoteza trzecia [...] nie potwierdziła się*. Na skutek wprowadzenia w Polsce instrumentów wspólnej polityki rolnej, m.in. systemu dopłat bezpośrednich, Działania Młody Rolnik i in., gospodarstwa ulegały podziałom, czasami formalnie zmieniały właścicieli. Coraz większym zainteresowaniem ze strony wszystkich spadkobierców cieszyły się też spadki i darowizny (dzielenie areалу między wszystkich spadkobierców, co powodowało „rozdrabnianie” istniejących gospodarstw).

W celu weryfikacji pierwszej tezy, postulującej zróżnicowanie efektywności gospodarowania podmiotów rolnych wynikające z formy organizacyjno-prawnej, Autorka zastosowała metody weryfikacji statystycznej oparte na parametrycznych testach istotności. Analiza równości średnich została poprzedzona właściwą procedurą doboru odpowiednich testów, polegającą na sprawdzeniu założeń o normalności rozkładów i jednorodności

wariancji badanych cech. Wątpliwości budzą zapisy hipotez równości wariancji, gdzie w symbolice brakuje drugich potęg (str. 19) oraz wykorzystanie w statystykach testowych dla dwóch średnich symboli średnich arytmetycznych zarezerwowanych raczej dla populacji niż dla prób (str. 20).

Do porównań efektywności gospodarowania różnych klas gospodarstw wzięto pod uwagę syntetyczny wskaźnik gospodarowania tzn. produkcję czystą netto w trzech rodzajach przeliczeniowych, a mianowicie na 1 ha UR, na 1 zatrudnionego i na 1 tys. zł aktywów. Na podstawie wyników testów istotności t-Studenta i Cochran-Coxa dla trzech różnych par klas działalności rolniczej nie otrzymano jednoznacznych wyników odnośnie wpływu formy organizacyjno-prawnej na efektywność gospodarowania.

Weryfikację postawionej hipotezy pierwszej przeprowadzono również z uwzględnieniem dwóch rozłącznych typów produkcyjnych, dzieląc obiekty poniżej i powyżej 500 ha powierzchni użytków rolnych. Autorka na podstawie odległości euklidesowej wyodrębniła skupienia względem różnych wariantów produkcji czystej netto, osobno w każdym roku badania. Wyniki dotyczące jedynie 2011 roku dawały Autorce podstawy do podjęcia wniosku o zróżnicowaniu efektywności gospodarowania spowodowanego formą organizacyjno-prawną.

Na szczególną uwagę w badaniach empirycznych zasługuje wykorzystanie szeregów przekrojowo-czasowych do budowy modelu panelowego w latach 2009-2011. Doktorantka właściwie przeprowadziła procedurę weryfikacyjną doboru odpowiednich estymatorów do oszacowania parametrów modelu produkcji czystej netto. Do budowy modelu zaproponowano zestaw 18 zmiennych, spośród których, w drodze doboru opartego na macierzach korelacji oraz analizie regresji krokowej, statystycznie istotne okazało się pięć czynników: udział powierzchni zasianej zbóż w UR, obsada zwierząt, wartość sprzedaży produkcji roślinnej, wartość inwestycji i wartość środków obrotowych. Autorka dokonała poprawnej weryfikacji ekonomicznej modelu, opartej na interpretacji parametrów oraz właściwej weryfikacji statystycznej modelu.

Niektóre stwierdzenia zawarte w recenzowanej pracy są niejasne, np. na s. 12, w podrozdziale 1.2. *Metodyka badań*, w uzasadnieniu dlaczego jako zakres terytorialny wybrano Wielkopolskę, napisano m.in.: *liczba RSP przed i po okresie transformacji*. W kontekście tego stwierdzenia rodzi się pytanie, zdaniem Autorki, kiedy w Polsce zakończył się okres transformacji? Moje pytanie wynika z faktu, że zdania ekonomistów na ten temat są podzielone. Niektórzy z nich uważają, że w ramach przekształceń przeprowadzanych od 1989 r. zostało zrealizowane założenie dotyczące integracji europejskiej, kiedy to w 2004 r.

Polska przystąpiła do Unii Europejskiej. Element zespolenia Polski z UE uznaje się za umowną datę zakończenia transformacji systemowej. Inni zaś twierdzą, że transformacja trwa, ponieważ nie zakończony został proces prywatyzacji, a także sam fakt formalnego członkostwa w UE, co zgodnie z kryteriami kopenhaskimi ustalonymi w 1992 r., wymagało uznania krajów ubiegających się o akces do wspomnianego ugrupowania gospodarczego za „funkcjonalne gospodarki rynkowe”, które byłyby zdolne do konkutowania w ramach europejskiego ugrupowania integracyjnego, nie przesądza o realnej dojrzałości systemowej. Jedynym bowiem przekonującym kryterium tej dojrzałości wydaje się takie jakościowe zaawansowanie kultury rynkowej *sensu largo* oraz solidności instytucji (reguł rynkowej gry ekonomicznej), aby zapewniały one efektywne działanie mechanizmów tworzenia i alokacji kapitału oraz podziału wytworzonego produktu. Rozważając efektywne działanie tych mechanizmów należy wziąć pod uwagę zarówno dynamikę procesów gospodarczych, jak i ich równowagę. Do osiągnięcia zadowalającego z tej perspektywy stanu instytucji i kultury rynkowej niezbędny jest dalszy postęp, który może nastąpić w perspektywie wielu lat [szerzej: Kołodko, Tomkiewicz 2009 (red.), *20 lat transformacji. Osiągnięcia, problemy, perspektywy*].

Strona 13: *Okresem badawczym objęto lata 2009-2011*. Sformułowanie niefortunne a także brak wyjaśnienia dlaczego przyjęto taki a nie inny zakres czasowy badań.

Strona 17: *Produkcja czysta... została przyjęta w celu wyeliminowania subiektywnego podziału wartości wynikającego z prawa własności, jak również w celu wyeliminowania wpływu dopłat*. O jakie dopłaty chodzi? Należałoby doprecyzować.

Badaniami objęto 36 przedsiębiorstw rolniczych (24 rolnicze spółdzielnie produkcyjne i 12 spółek z o. o. Do badań włączono także, jako grupę porównawczą, gospodarstwa indywidualne z województwa wielkopolskiego uczestniczące w polskim FADN, obejmując analizą 21 gospodarstw indywidualnych, o powierzchni powyżej 100 ha, funkcjonujących w latach 2009-2011.

W badaniach, w których stosuje się dobór celowy, ważna jest liczebność próby. Wydaje się, że w badaniach przeprowadzonych przez Autorkę chodziło o dostarczenie danych do orientacyjnych uogólnień. Pomimo relatywnie niezbyt dużej liczebności, uzyskane w wyniku badania dane nie dają wprawdzie podstawy do scharakteryzowania całej zbiorowości, ale pozwalają ujawnić wiele szczegółów i dotrzeć do zagadnień niedostępnych przy innych sposobach badania.

W rozdziale drugim *Ewolucja myśli ekonomicznej dotyczącej stosunków własnościowych* na 31 stronach Autorka starała się scharakteryzować własność i władanie

jako czynniki determinujące efektywność ekonomiczną. Usytuowała podjętą problematykę w kontekście uprawnień własnościowych, opisując również znaczenie osiągnięć ekonomii praw własności (*Property Rights Economics*), będącej ważną częścią nowej ekonomii instytucjonalnej. Kategoria własności została dobrze scharakteryzowana w ujęciu wybranych kierunków myśli ekonomicznej.

W rozdziale tym dostrzeżono pewne niedociągnięcia redakcyjne polegające na powtórzeniu tych samych twierdzeń, dotyczących rodzajów własności ze s. 30 na s. 33 i 34. Wywód Doktorantki przeprowadzony na s. 39-40 nasuwa pytanie jaka, w opinii Autorki jest różnica między *gospodarstwem a przedsiębiorstwem rolniczym*, a także między *gospodarstwem chłopskim a gospodarstwem rolnym*?

W rozdziale trzecim, na podstawie dobrze dobranych pozycji literatury przedmiotu scharakteryzowano pojęcie efektywności, jej kategorie, metody pomiaru, ze szczególnym uwzględnieniem pomiaru efektywności ekonomicznej podmiotów rolnych.

Tytuł rozdziału czwartego *Przekształcenia własnościowe sektora rolnego w Polsce* został zbyt szeroko nakreślony w stosunku do zawartych w nim treści, które są ważne z punktu widzenia realizacji celu pracy i ułożone w logiczną całość. Zabrakło mi w tej części szerszej charakterystyki gospodarstw rolnych osób prawnych w procesie transformacji systemowej. Warto byłoby sięgnąć do monografii z 2015 r. autorstwa Pana Profesora Dzuna, który kompleksowo ujął te zagadnienia.

Zajmując się w przyszłości podjętą problematyką warto byłoby doprecyzować w jaki sposób Autorka rozumie pojęcie *struktury agrarnej*, np. na s. 100 (wiersz drugi od góry) Doktorantka napisała, że województwa małopolskie i świętokrzyskie *cechują się rozdrobnieniem struktury agrarnej*. W pierwszym zdaniu *Podsumowania* zaś: *Przekształcenia własnościowe popegeerowskich gruntów mają wpływ na kształtowanie się struktury obszarowej gospodarstw rolnych w Polsce*. Wydaje się, że pojęcia *struktura agrarna* i *struktura obszarowa* używane są w pracy zamiennie, a przecież struktura obszarowa to tylko jeden z wielu elementów struktury agrarnej. Trudność jednoznacznego zdefiniowania struktury agrarnej wynikać może z faktu, że pojęcie to definiowane jest w różny sposób, w zależności m.in. od tradycji danego kraju oraz od okresu historycznego, w którym przystąpiono do jego definiowania. W miarę upływu czasu zauważalna jest ewolucja poglądów w rozważanej kwestii. Otóż o ile cechą wcześniejszych ujęć było uwzględnianie przede wszystkim obszaru gospodarstwa, o tyle nowsze założenia (stosowane w ramach Wspólnej Polityki Rolnej UE) wymagają uzupełnienia danych dotyczących samego arealu o charakterystykę pozostałych czynników produkcji (pracy i kapitału). Coraz częściej

obok, a nawet zamiast operowania wielkościami obszarowymi stosuje się szacowanie struktury agrarnej za pomocą miar obrazujących ich wielkość ekonomiczną (np. ESU – Europejska Jednostka Wielkości odnosząca się do uzyskiwania nadwyżki wartości produkcji nad wartością kosztów produkcji).

Główny czynnik, określający potencjał produkcyjny gospodarstwa stanowi jego obszar. Z wielkości obszarowej wynikają bowiem ważne skutki ekonomiczne dla gospodarującego. Należą do nich: poziom produkcji i dochodów, wydajność pracy, możliwość wprowadzania nowoczesnych technik i technologii produkcji, intensywność gospodarowania, organizacja produkcji i in.

W rozdziale piątym dokonano charakterystyki rolniczej woj. wielkopolskiego, jako zakresu terytorialnego badań. Tytuł podrozdziału 5.1. *Ekonomiczne uwarunkowania województwa wielkopolskiego* został, w mojej opinii, sformułowany niefortunnie. Scharakteryzowano tutaj PKB i wartość dodaną brutto wg rodzajów działalności. Wartość tych wskaźników jest efektem działania określonych czynników i uwarunkowań.

Scharakteryzowano strukturę obszarową i użytkowanie gruntów w gospodarstwach rolnych, powierzchnię zasiewów, plony i zbiory, pogłowie zwierząt gospodarskich, a także wartość produkcji rolniczej w Wielkopolsce.

Rozdział szósty *Zasoby czynników produkcji i ich wykorzystanie w badanych podmiotach rolnych* w województwie wielkopolskim zawiera skrupulatną charakterystykę zasobów czynników produkcji, oraz opis organizacji produkcji roślinnej i zwierzęcej, głównie na podstawie informacji pozyskanych bezpośrednio w przedsiębiorstwach, jak i danych statystyki masowej. Do wkładu pracy Doktorantki w przygotowanie tego rozdziału podchodzę z uznaniem, podobnie jak w rozdziale siódmym – również empirycznym, który został opracowany z zastosowaniem właściwie dobranych metod statystycznych. Szczegółowa, w zasadniczej części, pozytywna ocena została przedstawiona przy ocenie rozdziału metodycznego.

W podsumowaniu Autorka dokonała reasumpcji części teoretycznej i empirycznej pracy. Szczególną uwagę skupiła na aspektach badawczych odnosząc się do postawionych hipotez badawczych. Doktorantka naświetliła prawidłowo podstawowe problemy badawcze, które rozwiązała w badaniach i opisała w rozprawie.

Z obowiązku recenzenta, w celu uniknięcia przez Autorkę dysertacji błędów w przyszłości, uwzględniając fakt, że dopracowanie szczegółów formalnych dowodzi rzetelności pracy nad tekstem naukowym, w którym Kandydatka na doktora nauk ekonomicznych ma dowiesć, że posiadała umiejętność pracy przede wszystkim nad

postawionym problemem naukowym, ale także nad tekstem, pragnę zwrócić uwagę na zauważone w tekście, a nie wskazane wcześniej w recenzji niedociągnięcia formalne:

- 1) s. 5 spis treści, w tytule czwartego rozdziału (w) *Polsce*, napisano małą literą, s. 14 *polskim* – wielką,
- 2) monografia *Przekształcenia własnościowe w rolnictwie*. Wyd. UWM w Olsztynie jest autorstwa Janusza Jaworowskiego, a nie jak błędnie w całej pracy, tam gdzie cytowana jest ta pozycja literatury (m.in.: s. 89, 90, 93, 96) i w spisie bibliograficznym Autorka podaje – Jaworskiego,
- 3) s. 202 – *na przestrzeni lat*, powszechnie wiadomo, że przestrzeń nie jest miarą czasu.

Wniosek końcowy

Przedłożona do oceny praca doktorska mgr Jolanty Pochopień pt. *Oddziaływanie przekształceń własnościowych na efektywność ekonomiczną w rolnictwie na przykładzie województwa wielkopolskiego*, wykonana pod kierunkiem naukowym dra hab. Stanisława Bagieńskiego, prof. SGGW, zrealizowana w Katedrze Ekonomiki i Organizacji Przedsiębiorstw SGGW w Warszawie, mimo przedstawionych uwag i zastrzeżeń, spełnia w stopniu wystarczającym wymogi naukowe i formalne stawiane rozprawom doktorskim. Praca stanowi samodzielny dorobek Autorki. Kandydatka na doktora nauk ekonomicznych dowiodła, iż posiadała umiejętność postawienia i zrealizowania celu i zweryfikowania hipotez badawczych, doboru materiału badawczego i wybrania właściwych metod opracowania wyników badań.

Stwierdzam, że recenzowana rozprawa spełnia wymogi stawiane pracom doktorskim, zawarte w *Ustawie o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki* z dnia 14 marca 2003 roku. Stanowi oryginalne rozwiązanie postawionego problemu badawczego. Rozprawa spełnia również pozostałe wymagania ustawowe, potwierdza niezbędną wiedzę mgr Jolanty Pochopień w dziedzinie ekonomii oraz wystarczające kompetencje w zakresie samodzielnego prowadzenia badań naukowych. Wnoszę zatem, by Wysoka Rada Wydziału Nauk Ekonomicznych SGGW w Warszawie dopuściła mgr Jolantę Pochopień do końcowego etapu przewodu doktorskiego i publicznej dyskusji nad rozprawą.

Renata Marks-Bielska